مجلّهٔ جغرافیا و توسعهٔ ناحیه‌ای، سال هجدهم، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۹، شمارهٔ پیاپی ۳٤

DOI: 10.22067/geography.v18i1.83959
مقالهٔ پژوهشی

ساماندهی فضایی سکونتگاه‌های روستایی الحاقی در پیرامون کلان‌شهر مشهد با بهره‌گیری از رویکرد پویش ساختاری-کارکردی

مهدی اخگری (استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، ایران، نویسندهٔ مسئول)
m_akhgari@pnu.ac.ir
مصطفی طالشی (دانشیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه پیام نور، ایران)
m_taleshi@pnu.ac.ir

صص ۱۷۰ ـ ۱٤٥

چکیده

اهداف: روند افزایش جمعیت‌پذیری و گسترش بی‌رویهٔ کالبدی_فضایی کلان‌شهر مشهد، شکل‌گیری پدیده‌هایی همچون الحاق، ادغام و خزش شهری و بروز مسائل و معضلات پیچیدهٔ اجتماعی و اقتصادی را باعث شده است. پاسخ‌گویی مناسب به این مسائل، مستلزم تحول در درک عملکردی به نظام استقرار و پایداری نظام سکونتگاهی و برنامه‌ریزی فضایی است. پویش ساختاری-کارکردی به‌عنوان رویکردی راهبردی به ساماندهی فضا در سطوح و مقیاس‌های مختلف، می‌کوشد ضمن تبین جنبه‌های پیچیدهٔ ساماندهی فضایی با تعمیق رویکرد نظام‌وار و بهره‌گیری از الگوی اندیشهٔ شبکه‌ای برای تعمیق پیوند فعالیت‌ها و عملکردهای متوازن به منظور پاسخ به مسائل ریشه‌دار در روابط ساختاری – کارکردی چاره‌جویی نماید.
روش: این پژوهش بنا دارد با بهره‌گیری از روش‌شناسی توصیفی ـ تحلیلی با رویکرد کاربردی، ساماندهی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهر مشهد را مورد شناخت و تحلیل قراردهد.
یافته‌ها/ نتایج: یافته‌های پژوهشی نشان می‌دهد که بیشترین آثار ادغام سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهری، بروز برخی ناهنجاری‌های اجتماعی _اقتصادی که از مهم‌ترین عوارض کالبدی_فضایی آن بروز ناکارآمدی عملکردی و

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۰۹   تاریخ تصویب: ۱۳۹۹/۰٤/۲۵

ازهم گسیختگی ساختار کالبدی سکونتگاه‌های روستایی الحاقی در پیرامون شهری است.

نتیجه‌گیری: نتایج پژوهش حاکی از آن است که سکونتگاه‌های روستایی پیرامون درمجموع از شرایط مطلوبی برخوردار نبوده و با رشد ناموزون کلان‌شهر مشهد گسترش ادغام تدریجی سایر سکونتگاه‌های روستایی پیرامون را فراهم می‌آورد. بنابراین، با برقراری پیوند نظام سکونتگاهی از طریق یکپارچگی فضایی- عملکردی و تعمیق عملکردهای روستایی- شهری امکان دستیابی به مدیریت متوازن فضایی در مجموعهٔ کلان‌شهری فراهم می‌شود.

کلیدواژه‌ها: ساماندهی فضایی، پویش ساختاری- کارکردی، سکونتگاه‌های روستایی، عملکرد اجتماعی- اقتصادی، کلان‌شهر مشهد.

۱. مقدمه

سکونتگاه‌های انسانی تحت تأثیر عوامل و نیروهای فضا ساز، همواره با تأثیرپذیری از فرآیندهای درونی و بیرونی مختلف، در حال تغییر و تحول بوده‌اند. در این میان سکونتگاه های روستایی، به‌عنوان بخشی از نظام‌های جغرافیایی که خود متشکل از اجزای مرتبط به یکدیگرند، متأثر از موقعیت و جایگاه مکانی ـ فضایی، نحوهٔ تعامل یا ارتباط (درونی و بیرونی در مقیاس محلی، منطقه‌ای و ملی) خود، درگذر زمان همواره دستخوش تحولاتی شده‌اند (یاری حصار ،۱۳۹۰، ص.۳۷). سکونتگاه‌های روستایی در طی سالیان سال تأمین‌کنندهٔ بخش مهمی از نیازهای تولیدی و غذایی نقاط شهری بوده‌اند، اما در چند دههٔ اخیر همزمان با توسعهٔ نواحی شهری و تمرکز امکانات و خدمات در آن‌ها و تأمین این نیازها از مقاصد گوناگون، به نظر می رسد این وابستگی و نیاز دچار تحول اساسی شده است. این روند و تحول آن از یک‌سو و توسعهٔ فیزیکی و کالبدی شهرها در طول زمان از سوی دیگر، باعث شده تا نقاط شهری در چند دههٔ اخیر دچار نوعی پارادوکس شده و همواره نسبت به سکونتگاه‌های روستایی پیرامونی خود بی‌توجه باشند و با نگاهی انتفاعی این سکونتگاه‌ها را عمدتاً تأمین‌کنندهٔ نیازهای توسعهٔ فیزیکی خود در آینده بدانند. از سوی دیگر ساکنین این روستاها نیز خود را بیش‌از پیش وابسته به نقاط شهری بدانند و تمایل جذب و الحاق به نقاط شهری

از سوی آن‌ها افزایش پیدا کند. رشد شتابان شهرنشینی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون شهرها را مورد تهدید قرار داده است. این تهدید به‌ویژه در مورد کلان‌شهرهایی نظیر تهران، مشهد و شهرهای بزرگ و متوسط، جدی است. بنابراین، استقرار سکونتگاه‌های روستایی در حاشیه و پیرامون مراکز شهری که در معرض گسترش کالبدی شهر قرار می‌گیرند همواره با دو گونه چالش مواجه می‌شوند: ۱. به دلیل گسترش و پیشروی توسعهٔ شهری، روستاهای پیرامونی، درخطر استحاله و فروپاشی بافت و عملکردی قرار دارند. ۲. تحولات اقتصادی- اجتماعی و نیروهای بیرونی کالبد روستا، بسترساز ایجاد فضای نه شهری نه روستایی شده و ازهم‌گسیختگی ساختاری- کارکردی نظام سکونتگاهی را فراهم می‌سازد (بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، ۱۳۷۸، ص، ۱۵). در کشورهای درحال‌توسعه که دارای اقتصادهای کمتر توسعه‌یافته می‌باشند، مسائل مرتبط با برنامه‌ریزی فضایی از سرشتی متفاوت برخورداراست. پاسخ‌گویی مناسب به این مسائل، مستلزم گسترش قابلیت برنامه‌ریزی راهبردی سازگار و تحول در شیوهٔ برنامه‌گذاری است. پویش ساختاری - کارکردی، به‌عنوان رویکردی راهبردی به ساماندهی فضا در سطوح و مقیاس‌های مختلف، در قالب جغرافیای اجتماعی نوین، می‌کوشد، ضمن تبیین جنبه‌های پیچیدهٔ ساماندهی فضایی در جوامع کمتر توسعه‌یافته، برای مسائل ریشه‌دار در روابط ساختاری-کارکردی آن‌ها چاره‌جویی نماید (سعیدی،۱۳۹۱، ص.۱). این رویکرد، بر این واقعیت استوار است که میان اجزای ساختاری و کارکردی تمام پدیده‌های جغرافیایی، همچون شهرها، روستاها، مناطق و نواحی، نوعی پیوند تنگاتنگ و غیرقابل‌انکار، برقرار است. در این چارچوب، ساختارهای کالبدی در ارتباط تنگاتنگی با ساختارهای اجتماعی- اقتصادی است (بیگدلی، محبی، سعیدی، ١٣٩٤، ص. ۱۱). با عنایت به طرح‌ریزی مسئلهٔ پژوهش و ارزیابی پویش ساختاری- کارکردی در تحولات سکونتگاه‌های روستایی، چهار مؤلفهٔ اساسی طرح‌ریزی شده است. این چهار مؤلفه عبارتند از: محیطی-اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی- فضایی و روابط عملکردی. به منظور تحلیل و ارزیابی دقیق در هریک از مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها)، نماگرها تعیین شده است. از سوی دیگر در راستای سنجش این مؤلفه-ها، شاخص‌ها (متغیرها) سکونتگاه‌های روستایی پیرامون کلان‌شهر مشهد در قالب سه گونه،

سکونتگاه‌های روستایی الف) ادغام‌یافته، ب) در معرض ادغام، ج) با عملکرد روستایی طبقه-بندی شده‌اند.

بر این اساس، در این تحقیق از طریق بررسی ویژگی‌های ساختاری روستاها و توجه به جنبه‌های کارکردی آن‌ها و با شناسایی بهتر و دقیق‌تر فرصت‌ها و تهدیدها و مشکلات روستاهای ادغام‌شده، به ارائهٔ سازوکارهای اجرایی مناسب در راستای برنامه‌ریزی فضایی پرداخته‌ایم که در نهایت منجر به بهبود شرایط زیستی-انسانی سکونتگاه‌های مورد مطالعه به نحوی مطلوب می‌شود.

۲. پیشینهٔ تحقیق

با ردیابی در ادبیات و پیشینه‌شناسی موضوع و ناحیهٔ پژوهش، طالشی و امیرفخریان (۱۳۸۹)، در مقاله‌ای تحت عنوان «ناپایداری سکونتگاه‌های روستایی و آیندهٔ حاشیه‌نشینی در خراسان رضوی» مطالعهٔ جامعی انجام داده‌اند. نتایج به‌دست‌آمده نشان می‌دهد اگر حاشیه نشینی در حریم سکونتگاه‌های شهری ساماندهی نشود و به نقش عملکردی و ارتقای کیفی کالبدی سکونتگاه‌های روستایی توجه نشود، این امر منجر به فروپاشی سکونتگاه‌های کوچک-اندام روستایی در پیرامون سکونتگاه‌های شهری و پدیدهٔ اسکان غیررسمی خواهد شد که اثرات آن ناپایداری نظام منطقه‌ای را به وجود خواهد آورد (طالشی و امیر فخریان، ۱۳۸۹).

شایان و هادیزاده (۱۳۸۹)، به «تحلیلی بر ضرورت ساماندهی روستاهای حریم کلان‌شهرها با تأکید بر کلان‌شهر مشهد» پرداخته‌اند. این تحقیق به روش اسنادی و کتابخانه‌ای انجام‌شده است. بر این اساس چشم- انداز کلی توسعهٔ شهری در مناطق اطراف شهرها و مشکلات ناشی از آن در سطوح جهانی و در سطح ملی نیز در محدودهٔ شهر مشهد به‌صورت توصیفی ترسیم شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که ضعف مدیریت و برنامه‌ریزی از عوامل اساسی ایجادکنندهٔ مشکلات در حریم شهرهاست و بدون وجود راهبردی خاص برای مدیریت و نظارت بر اراضی حریم شهرها، مشکلات این مناطق هر روز بحرانی‌تر می‌شود. بنابراین، لازم است اراضی پیرامون شهرها تحت مدیریت واحد و نظارت دقیق قرار گیرند (شایان و هادیزاده، ۱۳۸۹).

دوگان[1] در سال ۲۰۰۵، اسکات[2] در سال ۲۰۰۲ و تحقیقی دیگر تحت عنوان «نیروهای بازار زمین و نقش حکومت در پراکندگی» توسط تینگ وی ژانگ[3] بر روی شهرهای چین انجام‌شده که حاصل تحقیقاتش این است که از ۵/۸ میلیون هکتار زمین کشاورزی از بین رفته یا تغییر کاربری داده بین سال‌های ۱۹۸٦ تا ۱۹۹٦، یک‌پنجم آن در اثر الگوی گسترش افقی و پراکندگی، تحت ساختارهای شهری درآمده است. وی معتقد است گسترش‌دهندگان کرانه‌های شهری، در حقیقت همان فقرای شهری‌اند که نتوانسته‌اند در شهر زمین داشته باشند و از روی اجبار اقتصادی مجبور به اسکان در پیرامون و لبه‌های شهرها گردیده‌اند (ژانگ،۲۰۰۰، صص.۱۳۱-۱۲۲). تحقیقات انجام شده توسط آنجل و لوپز[4] در بارسلونا طی ۲۰ سال گذشته نشان می‌دهد که «افزایش جمعیت در نواحی حریم شهر به دلیل توسعه شبکه حمل و نقل» تغییرات ساختاری فضایی زیادی را در این نواحی به وجود آورده است (آنجل و لوپز، ۲۰۱۰، ص. ۲۱۵). هائو، اسلیوزاس و گرتمن[5] (۲۰۱۱)، موضوع «توسعهٔ روستا - شهرها را در شهر «شنزن» چین» مورد مطالعه قرار می‌دهند. از نظر آنان روستا - شهرها پاسخی منطقی از سوی مهاجران روستایی به شرایط توسعهٔ اقتصادی سریع و تحولات اجتماعی به شمار می‌آید. لذا رویکرد تخریب این فضاها توسط دولت اقدامی فاجعه‌آمیز هم برای مهاجران روستایی و هم برای اقتصاد شهر خواهد بود (هائو، اسلیوزاس و گرتمن، ۲۰۱۱، ص. ۲۱). گوانگ جین تیان، کیاو و گاوو[6] (۲۰۱٤)، در مقاله‌ای در خصوص «اثرات و تغییرات شدید شهرنشینی در ساختار و کارکرد نواحی روستایی پیرامون مناطق کلان‌شهری چین» تحقیقاتی انجام داده‌اند. روش کار در این تحقیق به‌صورت تحلیلی- اسنادی بوده است. محققان بر این اساس با استفاده از داده‌های لندست در سال‌های ۱۹۷۸، ۱۹۸۸، ۲۰۰۰، ۲۰۰۵ و ۲۰۰۸ به این نتیجه رسیده‌اند که شهرنشینی در چین، بیشتر از ۹۰۰ هزار از روستاهای چین را در طول ۳۰ سال گذشته از بین برده است. طی این مدت ۳٤/۸ درصد جمعیت روستایی کاهش‌یافته است.

1. Doygun.
2. Scott.
3. Zhang.
4. Angel & Lopez.
5. Hao, Sliuzas, and Geertman.
6. Tian, Qiao, Gao.

همچنین نتایج تحقیق آن‌ها نشان داده که در پیرامون کلان‌شهرهای چین به‌ویژه پکن، مهم‌ترین نوع توسعه در نواحی روستایی، گسترش حاشیه‌ای می‌باشد (تیان، کیاو و گاوو،۲۰۱٤، صـص. ۲۳۷-۲٤٦).

وجه تمایز این تحقیق در شناسایی و بررسی دقیق و تحلیل فرصت‌ها و تهدیـدها و تبیـین وضع موجود سکونتگاه‌های ادغام شده به منظور ارائهٔ راهکار و رهیابی به چارچوبی مطلوب و مناسب جهت ساماندهی و بهبود شرایط زیستی- انسانی سکونت‌گاه‌های درمعرض ادغـام، در قالب خصیصه‌های ساختاری - کارکردی نظام اکولوژیکی و فرهنگی واجتماعی و اقتصادی و همچنین خصوصیات کالبدی- فضایی بوده است.

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر کاربردی و با روش توصیفی - تحلیلی و استقرایی می‌باشد. جامعـهٔ آمـاری این پژوهش شامل سکونتگاه‌های شهری و روستایی واقع در محدودهٔ شمال شهر مشهد است (جدول ۱).

جدول ۱- تعداد آبادی، جمعیت، خانوار ساکن و حجم نمونهٔ مورد مطالعه براساس سرشماری سال۱۳۹۰

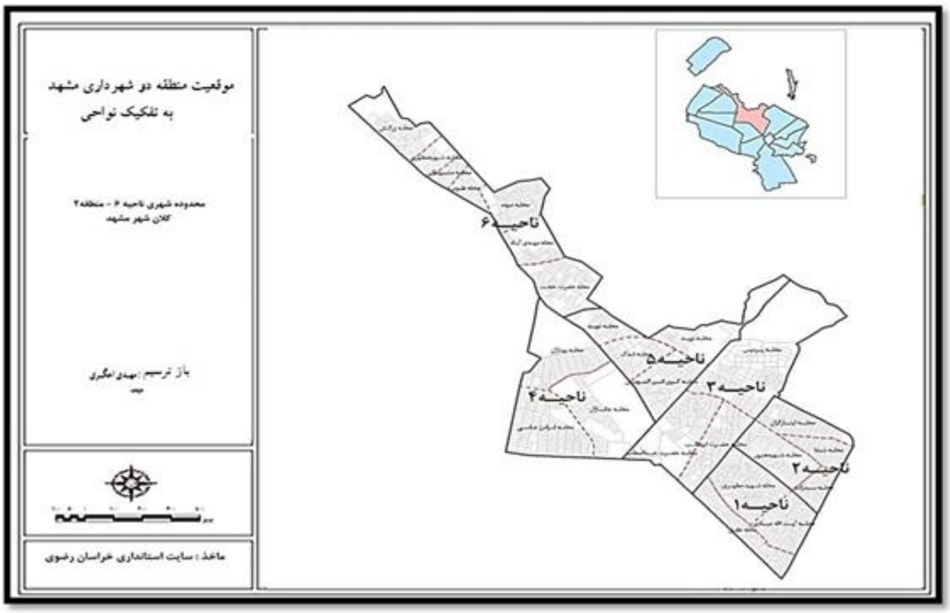
مأخذ: مرکز آمار ایران ۱۳۹۰ و مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات – شهرداری مشهد، ۱۳۹۰

ردیف	نام دهستان	تعداد سکونتگاه‌ها				وضعیت سکونتگاه‌ها کل			سکونتگاه‌های بالای بیست خانوار		سکونتگاه‌های مورد مطالعه	
		کل	بدون سکنه	دارای سکنه	مورد مطالعه	جمعیت(نفر)	تعداد خانوار	بعد خانوار	جمعیت (نفر)	تعداد خانوار	جمعیت (نفر)	تعداد خانوار
۱	طوس	٥٥	٤	٥۱	٤٥	۷۷۸۲۳	۲۱۹۰٤	۳/٥٥	۷۷٦٤٦	۲۱۸٤٥	تمام شماری سکونتگاه‌ها(٤٥ روستا)	
۲	تبادکان	٦۸	۸	٦۰	۳۹	۷۷۹۹۹	۲۱٦۱۱	۳/٦۱	۷۷۲٤۰	۲۱۰۸۷	تمام شماری سکونتگاه‌ها (۳۹روستا)	
۳	ناحیهٔ منطقهٔ دو شهرداری مشهد	–	–	–	–	۸٤۳۲۱	۲٤۰٥۹	۳/٥۰	۸٤۳۲۱	۲٤۰٥۹	۱۲۹۹	۳۷۱
جمع کل		۱۲۳	۱۲	۱۱۱	۸٤	۲٤۰۱٤۳	٦۷٥۷٤	۳/٥٥	۲۳۹۲۰۷	٦٦۹۹۱	۱٥٦۱۸٥	٤٥٥

در این محدوده، سکونتگاه‌های شهری اختصاص به ناحیهٔ شش منطقهٔ دو شهرداری مشهد دارد که با بهره‌گیری از روش کوکران و با توجه به جمعیت ساکن شهری (۱۰٦۳۹) تعداد ۳۷۱ خانوار نمونه انتخاب‌شده و سکونتگاه‌های روستایی نیز در قلمرو دهستان طوس و بخش‌هایی از دهستان تبادکان است که تمامی سکونتگاه‌های روستایی بیش از ۲۰ خانوار مورد تمام شماری قرارگرفته‌اند. جهت جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز از روش کتابخانه‌ای و میدانی (شامل پرسش‌نامه، مصاحبه و مشاهده) استفاده شده است. در روش کتابخانه‌ای از آمارنامه‌ها و اطلاعات آبادی در سرشماری‌ها و نقشه‌های توپوگرافی بهره‌برداری شد. در روش میدانی، از سه نوع پرسش‌نامه جهت سکونتگاه‌های شهری (مناطق ادغام‌شده) و جهت سکونتگاه‌های روستایی (مناطق در معرض ادغام و ادغام نشده) استفاده شده است که پرسش‌نامهٔ مربوط به سکونتگاه‌های شهری دارای ۳۹ سؤال می‌باشد و دو نوع پرسش‌نامه‌های مربوط به سکونتگاه-های روستایی بر سه گونه‌اند: پرسش‌نامهٔ روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی – فضایی، پرسش‌نامهٔ اقتصادی و پرسش‌نامهٔ اجتماعی که از حدود ۱۲۰ سؤال ٦ گزینه‌ای (طیف لیکرت) استفاده شده است و به صورت تصادفی منظم در نیمهٔ دوم سال ۱۳۹۵پرسشگری انجام شده است. جهت تکمیل اطلاعات موردنیاز از روش مصاحبهٔ نامنظم و یا هدایت نشده استفاده شده است. در روش مزبور ابزار سنجش و سؤالات طراحی‌شده دارای ترتیب خاص نبوده و قابل انعطاف می‌باشد. مصاحبه‌ها عمدتاً با نخبگان، مدیران و معتمدان محلی در سکونتگاه‌های شهری و روستایی صورت گرفته است. برای بررسی روایی پرسش‌نامهٔ خانوار از دیدگاه‌های کارشناسان رشته‌های جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، توسعهٔ روستایی و جامعه‌شناسی بهره گرفته شده است. به منظور بررسی اعتبار یا پایایی پرسش‌نامه-های پژوهش، پس از تکمیل، پرسش‌نامه‌ها طی دو مرحله در سکونتگاه‌های موردمطالعه مورد آزمون مقدماتی قرارگرفته و داده‌ها وارد نرم‌افزار SPSS شده و سپس به‌صورت نهایی درآمده است. با استفاده از روش آلفای کرونباخ مقدار ضریب آلفا برای هر یک از معرف‌های در نظر گرفته شده، ۰/۹۵ می‌باشد که نشان از پایایی ابزار اندازه‌گیری تحقیق است. روش تجزیه وتحلیل آماری داده‌ها با استفاده از آمار توصیفی مانند میانگین، انحراف معیار و واریانس با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام‌شده است. با عنایت به طرح‌ریزی مسألهٔ پژوهش و ارزیابی

پویش ساختاری- کارکردی در تحولات سکونتگاه‌های روستایی چهار مؤلفهٔ اساسی طرح‌ریزی شده است. این چهار مؤلفه عبارتند از: محیطی-اکولوژیک، اجتماعی، اقتصادی و کالبدی- فضایی و روابط عملکردی. به منظور تحلیل و ارزیابی دقیق در هر یک از مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها)، نماترها تعیین شده است. از سوی دیگر، در راستای سنجش این مؤلفه‌ها، شاخص‌ها (متغیرها) سکونتگاه‌های روستایی پیرامون کلان‌شهر مشهد در قالب سه گونه، سکونتگاه‌های روستایی الف) ادغام یافته، ب) در معرض ادغام، ج) با عملکرد روستایی طبقه‌بندی شده‌اند. در شناخت قلمرو جغرافیایی کلان‌شهر مشهد، این شهر به‌عنوان مرکز شهرستان مشهد با ۳۲۸ کیلومترمربع مساحت در شمال شرقی استان خراسان رضوی قرار دارد (آمارنامهٔ شهرداری مشهد،۱۳۹۲، ص.٤). این شهر در ۳٦ درجه و ۱۷ دقیقهٔ عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۳٦ دقیقهٔ طول شرقی نسبت به مبدأ گرینویچ واقع‌شده است (رضوانی، ۱۳۸٤، ص.۲۷). ارتفاع متوسط این شهر از سطح دریا ۱۰۵۰ متر می‌باشد. این کلان‌شهر از جنوب به کوه‌های بینالود، از شمال به کوه‌های هزارمسجد، از شرق به شهرستان سرخس، از غرب به شهرستانهای چناران، (بینالود) و نیشابور محدود می‌گردد (طرح جامع مشهد، ۱۳۷۷، ص.۲).بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی مبتنی بر سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، شهرستان مشهد، شامل سه بخش به نام‌های: احمدآباد، رضویه و مرکزی است و بخش‌ها از ۱۱ دهستان و ۲۵۷ روستا و آبادی دارای سکنه تشکیل شده‌اند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵، ص.۲٤). با توجه به ارزیابی به عمل آمده، وضعیت شهرنشینی در کشور، استان و شهرستان مشهد در طول دو دهه افزایش‌یافته و برعکس درصد روستانشینی کاهش‌یافته است، با علم به اینکه درصد رشد طبیعی جمعیت طی این مدت در سکونتگاه‌های روستایی بیشتر از مناطق شهری بوده است، عمده‌ترین دلیل افزایش شهرنشینی، مهاجرت روستانشینان به مراکز شهری است. مقایسهٔ درصد شهرنشینی در کشور، استان و مشهد نشان می‌دهد که درصد شهرنشینی شهرستان مشهد طی سال‌های ۱۳٦۵ تا ۱۳۹۰ نسبت به درصد شهرنشینی کشور و استان بیشتر است. دلیل این افزایش در استان به خاطر این است که مهاجران وارد شده برون‌استانی به استان بیشتر در نقاط شهری سکونت گزیده‌اند، اما در مورد افزایش درصد شهرنشینی شهرستان مشهد نسبت به استان و کشور می‌توان گفت یکی از دلایل عمده این است که طبق

تعریف قانونی برخی از نقاط روستایی تبدیل به شهر شده‌اند. بنابراین، بـه درصـد شهرنشـینی اضافه و از درصد روستانشینی کم شده است (مرکز آمار ایران و یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۵).

شکل ۱- موقعیت منطقهٔ دو شهرداری مشهد به تفکیک نواحی

مأخذ: دفتر مطالعات فرهنگی و اجتماعی شهرداری مشهد، ۱۳۹۵

محدودهٔ تحت نظارتی شهرداری منطقهٔ دو، در شمال غرب وغرب کلان‌شهر مشهد در حد فاصل محور کلات در شرق و بزرگراه مشهد- قوچان درغرب قرار دارد. مسـاحت آن حـدود ٣٢٤/٣٦ کیلومترمربع محاسبه شده است. جمعیت آن بالغ بر ٤٨٥٨٣٣ نفـر بـرآورد می‌شـود و دارای بیشترین تعداد روستا و شهرک در بین مناطق می‌باشد که در بیش از ۹۰ مرکز جمعیتـی توزیع شده است (مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات شهرداری مشـهد، ۱۳۹۵، ص. ۱۷) (شـکل ۱).این منطقه که دارای بیشترین سکونتگاه‌های روستایی ادغام‌شده در طی چنـد دهـهٔ گذشـته بوده است شامل شش ناحیه می‌باشد که محدودهٔ مورد مطالعهٔ این پژوهش، حـول محورهـای جادهٔ قوچان و جادهٔ طوس در ناحیهٔ شش واقع‌شده که از بیشترین تمرکز جمعیـت برخـوردار است. همین تراکم قابل‌ملاحظه از آبادی‌های در حد فاصل جادهٔ طوس تا رودخانه کشـف‌رود

نیز مشاهده می‌شود. جالب آنکه محور طوس به‌عنوان مرز محدودهٔ قانونی در طرح جامع تعیین شده است. مساحت ناحیهٔ شش حدود ٦٠/٣٨ کیلومتر مربع برآورد شده است (مدیریت آمار و تحلیل اطلاعات شهرداری مشهد،١٣٩٥) که حدود ١٨/٦٢ درصد مساحت منطقه دو می‌باشد. طوس، دهستانی است به مرکزیت روستای کاظم‌آباد از توابع بخش مرکزی شهرستان مشهد در استان خراسان رضوی است. این دهستان یکی از مناطق گردشگری مشهد محسوب می‌شود و شهر تاریخی طوس و آرامگاه فردوسی در آن قرار دارند. بر اساس آخرین سرشماری در سال ١٣٩٥، جمعیت این دهستان ٧٤٣٩٤ نفر و (٢١٩٠٤ خانوار) بوده است که در این سرشماری متوسط بعد خانوار دهستان ٣/٤ نفر می‌باشد (مرکز آمار ایران،١٣٩٥). تعداد کل سکونتگاه‌های این دهستان ٥٥ روستا و آبادی بوده که ٥١ روستا دارای سکنه و ٤ روستا در زمان سرشماری غیرمسکونی بودند و با توجه به اینکه تعداد ٤٥ روستا از جمعیت بالای بیست خانوار برخوردار بوده‌اند، محدودهٔ مورد مطالعه در این دهستان، شامل ٤٥ سکونتگاه روستایی بوده است. دهستان تبادکان، نام یکی از دهستان‌های هفت‌گانهٔ بخش حومهٔ شهرستان مشهد است. این دهستان در خاور شهر مشهد تا قسمت شمالی کوه قره‌سلطان واقع است و جمعیت آن در حدود ٥٧٧٧٠١ نفر است. دهستان تبادکان به مرکزیت روستای فاز است و بر اساس سرشماری ١٣٩٥، تعداد کل سکونتگاه‌های این دهستان ٦٨ روستا و آبادی بوده که ٦٠ روستا دارای سکنه و ٨ روستا در زمان سرشماری غیرمسکونی بودند (مرکز آمار ایران،١٣٩٥). با توجه به اینکه تعداد ٣٩ روستا از جمعیت بالای بیست خانوار برخوردار بوده‌اند، محدودهٔ مورد مطالعه در این دهستان شامل ٣٩ سکونتگاه روستایی بوده است.

٤. مبانی نظری تحقیق

امروزه در مباحث مرتبط با مطالعات سکونتگاهی و نیز برنامه‌ریزی توسعه، نه‌تنها از فضا در قالب یک کلیت، بلکه از برنامه‌ریزی فضایی، فضای شهری، فضای روستایی، فضای منطقه‌ای و مانند آن یاد می‌شود. براین اساس، بررسی و شناخت فضا پیوسته بر مبنای مقیاس معین به انجام می‌رسد. ازاین‌رو، فضایی در مقیاس بزرگ (جهانی، کشوری و یا منطقه‌ای)، مقیاس متوسط (ناحیه‌ای، محلی، شهری و یا روستایی) و مقیاس کوچک (دهکده، مزرعه،

محله و ...) مورد بررسی قرار می‌گیرند (سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور، ۱۳۸۷، ص. ٦١٤). اندیشمندان و صاحب‌نظران معتقدند که روستا پایه و اساس ایجاد شهرها بوده و اگر روستا را برداریم، شهر هم نیست. درواقع با توجه به اصل مکمل بودن فضاها و مکان‌ها، توسعهٔ ملی و توسعهٔ شهری بدون توسعهٔ روستایی، معنی و مفهوم نخواهد داشت. سکونتگاه‌ها امروزه به‌صورت نظام‌های باز عمل می‌کنند، به‌ویژه سکونتگاه‌های شهری و روستایی به دلیل روابط متنوع و گسترده‌ای که با یکدیگر دارند، به‌شدت تحت تأثیر یکدیگرند و به یکدیگر وابستگی و نیاز دارند، درنتیجه، برنامه‌ریزی توسعهٔ روستایی در فرآیند توسعهٔ ملی و شهری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است. گسترش شتابان مادر شهرها به‌ویژه طی نیم‌قرن اخیر، به معنی «اتفاق» گسترش شهرها در نواحی روستایی پیرامون است که اغلب کاربرد آن بار منفی دارد (آیودری[1]،۱۹۸۵، ص.٤٥٤). در این فرآیند که در نتیجهٔ جابه‌جایی و تغییر مکان فعالیت‌ها از شهر مرکزی به پیرامون رخ می‌دهد (آناس[2]، ۱۹۹۹، ص.۲).گسترهٔ زیادی از جریان‌های سرمایه‌گذاری و فرصت‌های اقتصادی از مرکز به پیرامون تغییر جهت می‌دهند (آبرامسون و کامنسکی[3]،۲۰۰۲، ص.۲۰). زمانی که مرزهای یک حوزهٔ شهری معین به‌سوی عرصه‌های پیرامونی (اغلب روستایی) گسترش می‌یابد و اجزای فضایی پیرامونی را به خود ملحق می‌سازد، ادغام یا الحاق شهری پدیدار می‌شود. باید جهت مقابله با این هجوم بی‌رویهٔ شهرها، برنامه‌ریزی و تصمیمات لازم صورت پذیرد و دولتمردان و مسئولین و برنامه‌ریزان با تدوین سیاست‌های لازم از گسترش لجام‌گسیخته پیشگیری نموده و برای اثرات منفی و زیان‌بار آن چاره‌اندیشی و برنامه‌ریزی نمایند. از سوی دیگر، در حوزهٔ پیشینهٔ پژوهش، برخی از نظریات و رویکردهای نظری نیز قابل توجه است. نظریهٔ سرمایه‌داری بهره‌بری هانس بوبک، نظریهٔ بزرگ شهر و حیات ذهنی، نظریهٔ توسعهٔ روستا - شهری، نظریهٔ توسعهٔ همه‌جانبهٔ روستایی، نظریهٔ کارکردهای شهری و توسعهٔ روستایی (یوفرد) و ... . آشکار است که مفاهیم مختلف علمی هرکدام برای بیان نکات پنهان در پس دیدگاه‌های معین ساخته وپرداخته شده، مورد - استفاده قرار می‌گیرند. رویکرد ساختاری- کارکردی در جغرافیا توسط هانس بوبک جغرافیدان

1. Audry
2. Anas
3. Abramson and Kamensky

اتریشی الاصل مطرح شد. بوبک علاوه بر ساختار به نقش یا عملکرد نیز اصالت بخشید. به عقیدهٔ او جغرافیا عمدتاً به بررسی عرصه‌های ساختاری-کارکردی می‌پردازد، عرصه‌هایی که نه‌تنها از لحاظ مکانی، بلکه از لحاظ ساختاری-کارکردی قابل تبیین و تشخیص هستند. در این چارچوب، یک عرصهٔ ساختاری از طریق هماهنگی پدیده‌های گوناگون یا هم‌سویی هدف‌های پراکنده، همچنین یک عرصهٔ کارکردی به‌واسطهٔ تأثیر مکانی نیروهای ویژه موجود و مؤثر در آن مشخص و تعریف می‌شود. البته باید توجه داشت که هر ساختاری، کارکردهای خاص خود را می‌طلبد. به عبارت دیگر، هر ساختاری کارکرد متناسب با خود را امکان‌پذیر می‌سازد (سعیدی، ۱۳۷۷، ص. ۵). بر اساس این مختصر، پویش ساختاری- کارکردی بر این باور است که اجزای پدیده‌ها مستقل از هم عمل نمی‌کنند. به‌عنوان‌مثال، نمی‌توان در بافت کالبد یک سکونتگاه دخالت کرد و به دامنهٔ کارکردی آن بی‌توجه بود. به همین ترتیب، نمی‌توان در یک سرزمین، انتظار برخورداری از شهرهای سالم داشت، بدون وجود روستاهایی توسعه‌یافته و بالعکس. یا نمی‌توان شاهد شکوفایی کشاورزی بود، بدون حضور فعال صنعت و خدمات (سعیدی،۱۳۹۰، ص.۱٤). نهایتاً نظام سکونتگاه‌های روستایی کشور برای حفظ، ثبات و پویایی فضاهای متعدد در نظام خود نیازمند اتخاذ و عملی نمودن رویکردهای توسعه-ای با تفکر پایداری و با در نظر گرفتن روابط و ساختارهای محیطی، اکولوژیک، اجتماعی- فرهنگی، اقتصادی و مکانی- فضایی با یکدیگر می‌باشند تا به سبب این امر، فضا و سیستم مزبور از یک ثبات، پایداری و شکوفایی در ابعاد و جنبه‌های گوناگون برخوردار بوده باشد. همچنین باید با اتخاذ سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های مناسب، پیوندهای شهری و روستایی را تقویت نمود و با اصلاح روابط گذشته که همیشه یک‌سویه و به نفع شهرها بوده و با ایجاد ارتباط دوسویه و هماهنگی میان ساختارها و کارکردها، زمینهٔ تعادل منطقه‌ای و سرانجام تعادل در سطح ملی را فراهم نمود.

۵. یافته‌های تحقیق

یافته‌های پژوهشی همواره حکایت ازاین دارد که شهرمشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر ایران، در چند دههٔ اخیر به دلایل مختلفی مانند وجود حرم امام رضا(ع) و نقش توریستی-

مذهبی آن (رهنما و عباس‌زاده، ۱۳۸٦، ص. ۱۸)، مهاجرت‌های شدید روستا–شهری (نگهبان مروی، ۱۳۸۱، ص. ١٤)، سیاست‌های دولتی (عارف زاده، ۱۳۷۹، ص. ۲٤) و غیره، گسترش و توسعهٔ فیریکی قابل توجهی را تجربه کرده است که این مسئله پیامدهای نامطلوب اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی داشته و به خصوص باعث ادغام سکونتگاه های روستایی پیرامون شده است.

به منظور کنکاش در نحوهٔ شکل‌پذیری و تکوین و ادغام سکونتگاه‌های روستایی در پیرامون کلان شهر مشهداز شاخص‌ها و معیارهای کلان همچون: الف) شاخص‌های اجتماعی، ب) شاخص‌های اقتصادی، ج) شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی، جهت تبیین ساختار سکونتگاهی روستایی استفاده شده است. با توجه به متغیرهای شاخص اجتماعی در سکونتگاه‌های مختلف اطراف شهر مشهد روستاهای با عملکرد روستایی در مجموع معدل بیشتری نسبت با سایر سکونتگاه‌ها دارا می‌باشند، ولی این روستاها ازنظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قرار می‌گیرند (جدول ۲).

جدول ۲ - میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

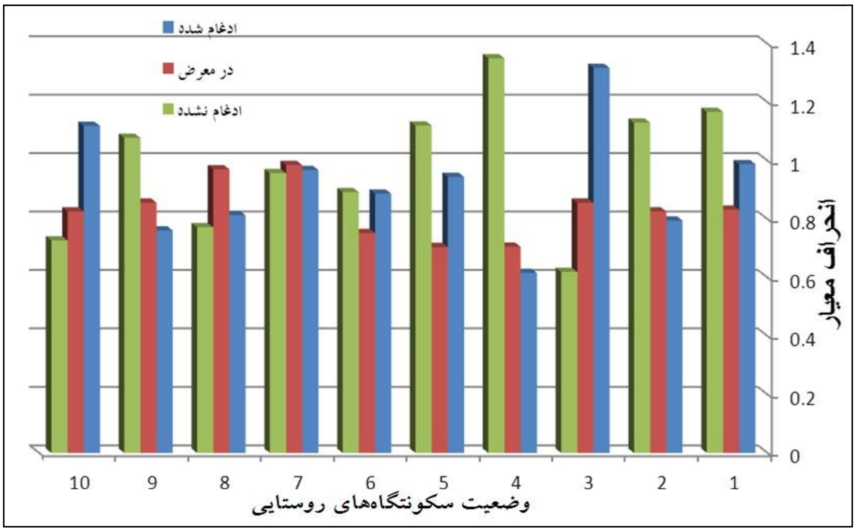
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹٤

گویه	میانگین			انحراف معیار			واریانس		
	ادغام‌شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام‌شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام‌شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی
میزان همبستگی اجتماعی مردم	۲/٦۵	۲/۸۹	٤/۱۹	۰/۹۸۸	۰/۸۳۲	۱/۱٦۷	۰/۹۷٦	۰/٦۹۳	۱/۳٦۳
میزان مشارکت مردم در فعالیت‌های اجتماعی	۳/۰۰	۲/۷۲	٤/۳۱	۰/۷۹۵	۰/۸۲٦	۱/۱۳	۰/٦۳۲	۰/٦۸۳	۱/۲۹٦

میزان مشارکت مردم در مراسم عزاداری	۳/۰۵	۳/۵۶	۵/۳۸	۱/۳۱۷	۰/۸۵۶	۰/۶۱۹	۱/۷۳٤	۰/۷۳۲	۰/۳۸۳
میزان عملکرد مثبت شورای اسلامی	۲/۸۰	۲/۵۶	۳/۳۱	۰/۶۱۶	۰/۷۰۵	۱/۳۵	۰/۳۷۹	۰/٤۹۷	۱/۸۲
میزان فعالیت بنیاد مسکن	۲/۹۵	۲/٤٤	۱/۹۳	۰/۹٤٤۵	۰/۷۰٤	۱/۱۲	۰/۸۹۲	۰/٤۹۷	۱/۲۶
میزان فعالیت جهاد کشاورزی	۲/۹۵	۲/۲۸	۱/۵۶	۰/۸۸۷	۰/۷۵۲	۰/۸۹۲	۰/۷۸۷	۰/۵۶۵	۰/۷۹۶
میزان وقوع جرم	۲/۹۰	۲/۱۷	۱/۸۸	۰/۹۶۸	۰/۹۸۵	۰/۹۵۷	۰/۹۳۷	۰/۹۷۱	۰/۹۱۷
میزان اعتیاد به مواد مخدر	۲/۸۵	۳/۰۰	۲/۰۶	۰/۸۱۳	۰/۹۷۰	۰/۷۷۲	۰/۶۶۱	۰/۹٤۱	۰/۵۹۶
میزان تمایل مردم به مهاجرت به مشهد	۲/۵۰	۲/٤٤	۲/۶۹	۰/۷۶۱	۰/۸۵۶	۱/۰۷۸	۰/۵۷۹	۰/۷۳۲	۱/۱۶۳
میزان تمایل مردم به مهاجرت به سایر مکان	۳/۱۰	۲/۲۸	۱/۵۶	۱/۱۱۹	۰/۸۲۶	۰/۷۲۷	۱/۲۵۳	۰/۶۸۳	۰/۵۲۹
کل (میانگین)	۲/۸۷	۲/۶۳٤	۲/۸۸۷	۰/۹۲۰	۰/۸۳۱	۰/۹۸۱۲	۰/۸۸۳	۰/۶۹۹	۱/۰۱۲

در باب متغیرهای مشارکتی، روستاهای با عملکرد روستایی در شهر مشهد رتبهٔ خیلی بهتری دارا می‌باشند به‌طوری‌که این اختلاف به‌صورت مشهودی قابل‌مشاهده می‌باشد، همچنین در این روستاها شورای روستا دارای کارکرد مناسب‌تری نسبت به سایر روستاها (ادغام‌شده و در معرض ادغام) می‌باشند، ولی سازمان‌های دولتی مانند بنیاد مسکن و جهاد کشاورزی نسبت به سایر روستاها در روستاهای ادغام‌نشده از رضایت کمتری برخوردار می‌باشند، همچنین از نظر جرایم، روستاهای با عملکرد روستایی وضعیت مناسب‌تری نسبت به سایر روستاها دارند، ولی ساکنین این روستاها تمایل بیشتری به سکونت در شهر مشهد نسبت به روستاهای در حال ادغام و ادغام‌شده دارند. بر اساس معیار انحراف معیار در متغیرهای شاخص اجتماعی در

سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاهای با عملکرد روستایی از همهٔ روستاها بالاتر می‌باشد و در درجهٔ دوم روستاهای ادغام‌شده بیشترین انحراف معیار را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین انحراف معیار را به خود اختصاص داده‌اند.

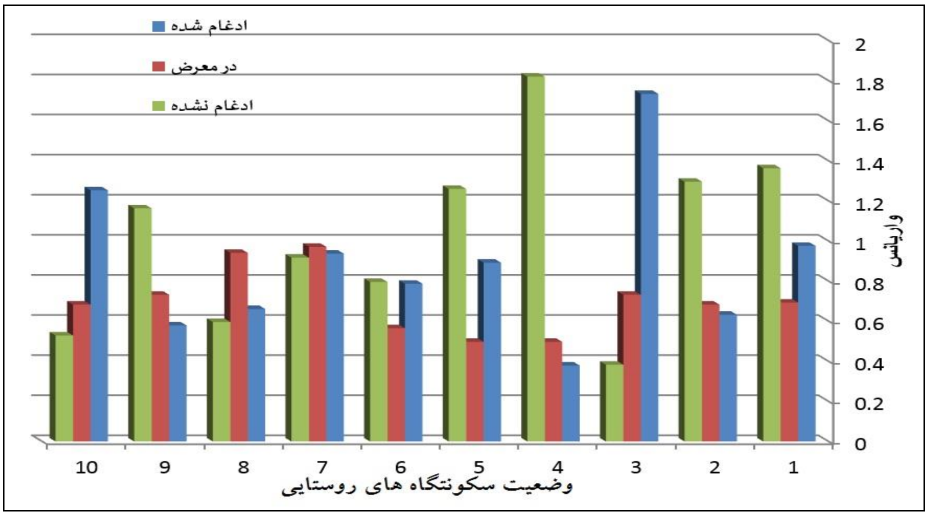

شکل ۲- انحراف معیار شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ١٣٩٤

بر اساس معیار واریانس در متغیرهای شاخص اجتماعی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاها با عملکرد روستایی از همهٔ روستاها بالاتر می‌باشد و فاصلهٔ زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارد، در درجهٔ دوم روستاهای ادغام‌شده بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را به خود اختصاص داده‌اند.

شکل و جدول شمارهٔ ۳، نشان می‌دهد که با انجام آزمون تحلیل واریانس، تفاوت معناداری در وضعیت اجتماعی روستا بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود دارد.

شکل ۳- واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ١٣٩٤

جدول ۳- واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ١٣٩٤

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای درمعرض ادغام	روستاهای باعملکردروستایی	نتیجهٔ آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
وضعیت اجتماعی	٣٠/٢٠±٢/٩٣	٣٠/٦٧±٤/٣٤	٣٤/٥٤±٣/٣٨	P=٠/٠٠٣ F=٦/٥٥

در ارزیابی عملکرد شاخص اقتصادی و معیشتی در سکونتگاه‌های مختلف اطراف شهر مشهد روستاهای ادغام‌شده درمجموع معدل بیشتری نسبت با سایر سکونتگاه‌ها را دارا می‌باشند، ولی این روستاها ازنظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قرار می‌گیرند (جدول ٤).

جدول ٤- میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

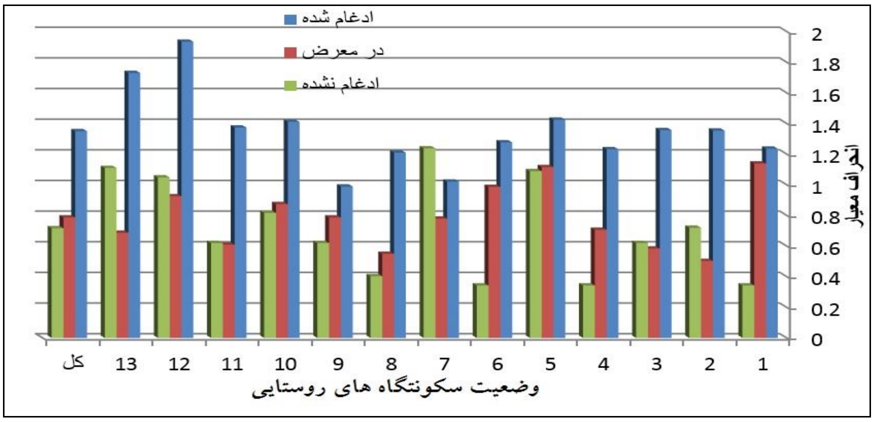
مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹٤

گویه	میانگین				انحراف معیار			واریانس		
	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی		ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی	ادغام شده	در معرض ادغام	با عملکرد روستایی
نقش و فعالیت‌های جهاد کشاورزی در ایجاد درآمد روستاییان	۲/٥	۲/۳۳	۱/۱۳		۱/۲۳	۱/۱۳۸	۰/۳٤۲	۱/٥۲	۱/۲۹٤	۰/۱۱۷
وضعیت اشتغال و بازار کار	۲/٦	۲/٦۱	۱/۸۸		۱/۳٥	۰/٥۰۲	۰/۷۱۹	۱/۸۳	۰/۲٥۲	۰/٥۱۷
میزان مشارکت مردم در فعالیت‌های اقتصادی روستا	۲/٥٥	۳/۱۱	۲/۱۳		۱/۳٥	۰/٥۸۳	۰.٦۱۹	۱/۸۳	۰/۳٤	۰:۳۸۳
نقش کارگاه‌های خوداشتغالی در تأمین درآمد روستا	۲/٤	۲/٤٤	۱/۱۳		۱/۲۳	۰/۷۰٥	۰/۳٤۲	۱/٥۱	۰/٤۹۷	۰/۱۱۷
نقش کشاورزی در تأمین درآمد	۲/٦٥	۲/۷۸	۲/۳۸		۱/٤۲	۱/۱۱٤	۱/۰۸۸	۲/۰۲	۱/۲٤۲	۱/۱۸۳
نقش صنعت در تأمین درآمد	۲/٤٥	۲/۸۳	۱/۱۳		۱/۲۷	۰/۹۸٥	۰/۳٤۲	۱/٦۲	۰/۹۷۱	۰/۱۱۷
نقش خدمات در تأمین درآمد تعداد تقریبی نیروی خدماتی	۲/۲٥	۲/٦۱	۲/۰٦		۱/۰۲	۰/۷۷۸	۱/۲۳۷	۱/۰۳	۰/٦۰٥	۱/٥۲۹
میزان تولید صنایع‌دستی در روستا	۲/۲٥	۱/۲۲	۱/۱۹		۱/۲۰	۰/٥٤۸	۰/٤۰۳	۱/٤٦	۰/۳۰۱	۰/۱٦۳
میزان برخورداری از آب کشاورزی	۲/۱٥	۲/۱۷	۱/۸۸		۰/۹۸	۰/۷۸٦	۰/٦۱۹	۰/۹۷	۰/٦۱۸	۰/۳۸۳
برخورداری از تکنولوژی زراعی نظیر تراکتور،	۲/۱	۲/۰٦	۲		۱/٤۱	۰/۸۷۳	۰/۸۱٦	۱/۹۸	۰/۷٦۱	۰/٦٦۷
برخورداری از زمین کافی زراعی	۲/۱	۲/٦۱	۳/۸۸		۱/۳۷	۰/٦۰۸	۰/٦۱۹	۱/۸۸	۰/۳٦۹	۰/۳۸۳
میزان افزایش قیمت زمین مسکونی	۳/٥	۲/۸۳	۳/۱۹		۱/۹۳	۰/۹۲٤	۱/۰٤۷	۳/۷۳	۰/۸٥۳	۱/۰۹٦
میزان افزایش اجاره واحدهای مسکونی	۳/٤	۲/۳۳	۱۹.۲		۱	۰/٦۸٦	۱/۱۰۹	۲/۹۸	۰/٤۷۱	۱/۲۲۹
کل (میانگین)	۲/٥۳	۲/٤٥٦	۲/۰۱۳		۱/۳٤	۰/۷۸٦	۰/۷۱٥٥	۱/۸۸	۰/٦٥۹	۰/٦۰٦

از نظر متغیرهای معیشتی روستاهای ادغام‌شده در شهر مشهد رتبهٔ خیلی بهتری دارا می‌باشند، ولی این اختلاف به‌صورت مشهودی قابل‌مشاهده نمی‌باشد. در بین متغیرهای

مختلف معیشتی، متغیرهای نقش و فعالیت‌های جهاد کشاورزی در ایجاد درآمد روستاییان، میزان تولید صنایع‌دستی در روستا، برخورداری از تکنولوژی زراعی نظیر تراکتور و میزان افزایش اجارهٔ واحدهای مسکونی در روستاهای ادغام‌شده در شهر مشهد بالاتر از سایر روستاها می‌باشند، ولی در روستاهای در حال ادغام از نظر متغیرهای مورد بررسی در حوزهٔ معیشتی، متغیرهای وضعیت اشتغال و بازار کار، میزان مشارکت مردم در فعالیت‌های اقتصادی روستا، نقش کارگاه‌های خوداشتغالی در تأمین درآمد روستا، نقش کشاورزی در تأمین درآمد، نقش صنعت در تأمین درآمد، نقش خدمات در تأمین درآمد (تعداد تقریبی نیروی خدماتی) و میزان برخورداری از آب کشاورزی دارای بیشترین امتیاز می‌باشند، در مجموع و با توجه به میانگین به دست آمده از متغیرهای معیشتی و اقتصادی روستاهای با عملکرد روستایی فقط در متغیر برخورداری از زمین کافی زراعی نسبت به سایر روستاها دارای امتیاز بالا می‌باشند.

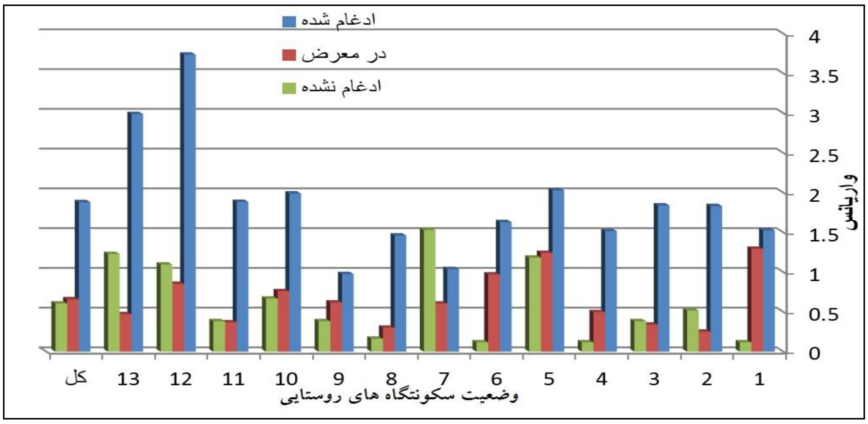
بر اساس معیار، انحراف معیار در متغیرهای شاخص اقتصادی- معیشتی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد پراکنش این شاخص در روستاها ادغام شده به صورت مشهودی از همهٔ روستاها بالاتر می‌باشد و در درجهٔ دوم روستاهای ادغام بیشترین انحراف معیار را دارا می‌باشند و روستاهای با عملکرد روستایی، کمترین انحراف معیار را به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ٤- انحراف معیار شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹٤

بر اساس معیار واریانس در متغیرهای شاخص معیشتی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد، پراکنش این شاخص در روستاهای ادغام‌شده با اختلاف بسیار زیاد از همهٔ روستاها بالاتر می‌باشند و فاصلهٔ زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجهٔ دوم روستاهای با عملکرد روستایی بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغـام، کمتـرین واریانس را با فاصلهٔ کم به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ۵- واریانس شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹٤

جدول ۵- واریانس شاخص‌های اقتصادی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹٤

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای درمعرض ادغام	روستاهای باعملکردروستایی	نتیجهٔ آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
وضعیت اقتصادی و معیشتی روستا	۳۲/٦±۱٥/۳۳	۳۱/۷۸±۳/۳۷	۲٥/٤۷±۲/۹۹	P=۰/۰۸٥ F=۲/٥۹

شکل و جدول فوق نشان می‌دهد که با انجام آزمون تحلیل واریانس تفاوت معنـاداری در وضعیت اقتصادی و معیشتی روستا بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود ندارد.

در تحلیل شاخص عملکردی و کالبدی- فضایی در سکونتگاه‌های مختلـف اطـراف شـهر مشهد روستاهای ادغام‌شده درمجموع معـدل بیشـتری نسـبت بـا سـایر سـکونتگاه‌هـا را دارا

می‌باشند، ولی این روستاها از نظر شاخص‌های مختلف در رتبه‌های متفاوتی قـرار مـی‌گیرنـد (جدول ٥).

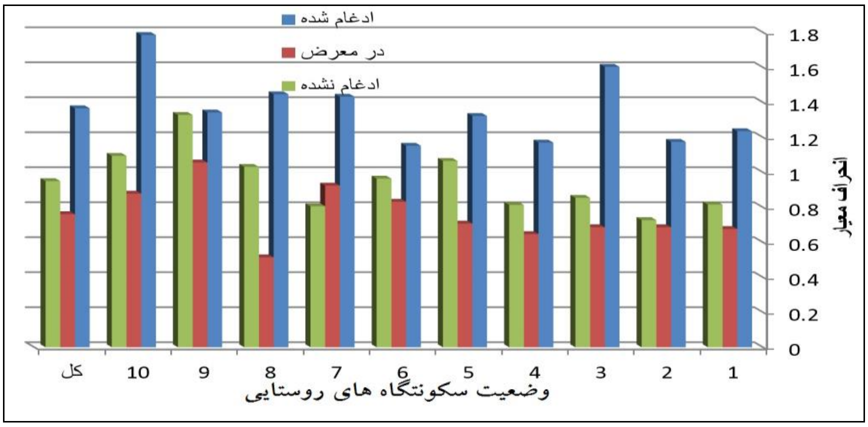
جدول ٦- میانگین، انحراف معیار و واریانس شاخص‌های اجتماعی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ١٣٩٤

گویه	میانگین			انحراف معیار			واریانس		
	ادغام شده	در معرض ادغام	باعملکرد روستایی	ادغام شده	درمعرض ادغام	باعملکرد روستایی	ادغام شده	درمعرض ادغام	باعملکرد روستایی
برخورداری از مراکز تجاری مورد نیاز	٢/٥	١/٨٩	١/٥	١/٢٣٥	٠/٦٧٦	٠/٨١٦	١/٥٢٦	٠/٤٥٨	٠/٦٦٧
میزان تأمین مایحتاج مورد نیاز در خود روستا	٢/٧	٢/٦٧	٢/٤٤	١/١٧٤	٠/٦٨٦	٠/٧٢٧	١/٣٧٩	٠/٤٧١	٠/٥٢٩
میزان تأمین مایحتاج مورد نیاز از شهر مشهد	٣/٦	٣/٦٧	٣/٩٤	١/٦٠٣	٠/٦٨٦	٠/٨٥٤	٢/٥٦٨	٠/٤٧١	٠/٧٢٩
میزان تأمین نیازهای آموزشی در خود روستا	٣	٣/٢٢	٢/٤٤	١/١٧	٠/٦٤٧	٠/٨١٤	١/٣٦٨	٠/٤١٨	٠/٦٦٣
میزان تأمین نیازهای آموزشی از شهر مشهد	٣/٢	٢/١٧	٣/٧٥	١/٣٢٢	٠/٧٠٧	١/٠٥٦	١/٧٤٧	٠/٥	١/١٣٣
میزان تأمین نیازهای بهداشتی – درمانی	٣/٢	١/٨٩	٢/٤٤	١/١٥٢	٠/٨٣٢	٠/٩٦٤	١/٣٢٦	٠/٦٩٣	٠/٩٢٩
میزان تأمین نیازهای بهداشتی – درمانی از شهر مشهد	٣/٥٥	٣/٨٣	٣/٨٨	١/٤٣٢	٠/٩٢٤	٠/٨٠٦	٢/٠٥	٠/٨٥٣	٠/٦٥
کیفیت ابنیه و مقاومت مساکن روستا	٣/٢٥	٢/٥	٣/٤٤	١/٤٤٦	٠/٥١٤	١/٠٣١	٢/٠٩٢	٠/٢٦٥	١/٠٦٣
میزان تبدیل اراضی کشاورزی به ساخت	٣/٣	٢/٩٤	٣/١٩	١/٣٤٢	١/٠٥٦	١/٣٢٨	١/٨	١/١١٤	١/٧٦٣
میزان رفت‌وآمد روزانهٔ مردم روستا به شهر مشهد	٤/٦٥	٣/٧٨	٣/٤٤	١/٧٨٥	٠/٨٧٨	١/٠٩٤	٣/١٨٧	٠/٧٧١	١/١٩٦
کل (میانگین)	٣/٢٩	٢/٨٥٦	٣/٠٤٦	١/٣٦٦	/٧٦٠	٠/٩٤٩٩	١/٩٠٤	٠/٦٠١	٠/٩٣٢

ازنظر متغیرهای عملکردی و کالبدی- فضایی، روستاهای ادغام‌شده در شـهر مشـهد رتبـهٔ خیلی بهتری دارا می‌باشند، ولی این اختلاف به‌صورت مشهودی قابل‌مشاهده نمی‌باشد، در بین متغیرهای مختلف عملکـردی و کالبـدی- فضـایی متغیرهـای برخـورداری از مراکـز تجـاری

موردنیاز، میزان تأمین مایحتاج موردنیاز در خـود روسـتا، میـزان تـأمین نیازهـای بهداشـتی- درمانی، میزان رفت‌وآمد روزانهٔ مردم روستا و میزان تبدیل اراضی کشـاورزی بـه سـاخت بـه شهر مشهد نسبت به سایر روستاها از امتیاز بیشتری برخوردار می‌باشند، ولی متغیرهای میـزان تأمین مایحتاج موردنیاز از شهر مشهد، میزان تأمین نیازهای آموزشـی از شـهر مشـهد، میـزان تأمین نیازهای بهداشتی - درمانی از شهر مشهد و کیفیت ابنیه و مقاومـت مسـاکن روسـتا در روستاهای با عملکرد روستایی نسبت به سایر روستاها بالا می‌باشند، در مجموع و با توجه بـه میانگین به دست آمده از متغیرهـای عملکـردی و کالبـدی- فضـایی روسـتاهای بـا عملکـرد روستایی فقط در متغیر میزان تأمین نیازهای آموزشی در خود روستا نسبت به سـایر روسـتاها دارای امتیاز بالا می‌باشند. بـر اسـاس معیـار، واریـانس در متغیرهـای شـاخص عملکـردی و کالبدی- فضایی در سکونتگاه‌های روستایی مختلف اطراف شهر مشهد پراکنش این شـاخص در روستاها ادغام‌شده از همه روستاها باالتر می‌باشند و فاصلهٔ نسبتاً زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجهٔ دوم روستاهای با عملکـرد روسـتایی بیشـترین واریـانس را دارا می‌باشـند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را با فاصلهٔ کم به خود اختصاص داده‌اند.

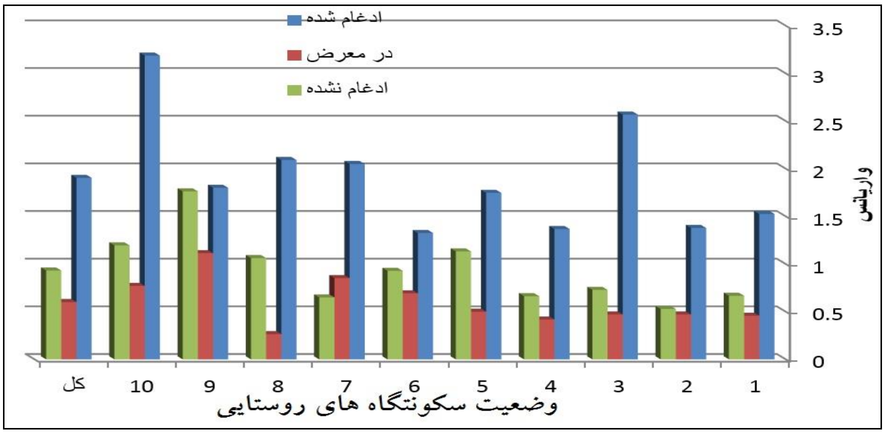

شکل ٦- انحراف از معیار شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق، ١٣٩٤

بـر اسـاس معیـار واریـانس در متغیرهـای شـاخص عملکـردی و کالبـدی- فضـایی در سکونتگاه‌های روستایی مختلـف اطـراف شـهر مشـهد، پـراکنش ایـن شـاخص در روسـتاها

ادغام‌شده با اختلاف بسیار زیاد از همهٔ روستاها بالاتر می‌باشند و فاصلهٔ زیادی با سایر سکونتگاه‌ها دارند، در درجهٔ دوم روستاهای با عملکرد روستایی بیشترین واریانس را دارا می‌باشند و روستاهای در معرض ادغام، کمترین واریانس را با فاصلهٔ کم به خود اختصاص داده‌اند.

شکل ۷- واریانس شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق،۱۳۹٤

جدول ۷- واریانس شاخص‌های عملکردی و کالبدی- فضایی بر اساس ساختار متفاوت

مأخذ: یافته‌های تحقیق،۱۳۹٤

متغیر	روستاهای ادغام شده	روستاهای درمعرض ادغام	روستاهای باعملکردروستایی	نتیجهٔ آزمون آماری آنالیز واریانس یک طرفه
روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی- فضایی	۲۸/۱٥±۲/۷	۲٥/۷۸±۳/۳۳	۲۳/٥٤±۱/۸٦	P<۰/۰۰۱ F=۹/۹٤

شکل و جدول فوق نشان می‌دهد با انجام آزمون تحلیل واریانس یک راهه، تفاوت معناداری در روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی-فضایی بین سه گروه از روستاهای مورد پژوهش وجود دارد.

٦. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

کلان‌شهر مشهد به‌عنوان دومین کلان‌شهر کشور و اولین کلان‌شهر مذهبی ایران همراه با تحولات شدید جمعیتی با گسترش بافت کالبدی در دهه‌های اخیر روبه‌رو بوده است، به‌نحوی‌که گسترش شدید آن به‌ویژه بعد از پیروزی انقلاب اسلامی سبب شده است تا پیامدهای ناشی از سکونت در شهرهای بزرگ، متوجه شهروندان این کلان‌شهر مذهبی گردد. بررسی نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها و برداشت‌های میدانی مشخص نمود که اکثر روستاهایی که به شهر مشهد پیوسته‌اند و در آن ادغام گردیده‌اند، در حقیقت نوعی اسکان نابسامان را به وجود آورده‌اند و درعین‌حال ساکنان این روستاهای ادغام‌شده خود را به‌نوعی شهری می‌دانند و انتظار استفاده از خدمات و امکانات شهر را دارند و شهرداری‌ها و مسئولان شهری را دچار مشکلات عدیده‌ای نموده‌اند. این روستاها از نظر کالبدی و فیزیکی و حتی مقری که در آن قرارگرفته‌اند وضعیت مطلوبی ندارند. بسیاری از این روستاها با پیوستن به شهر در طی زمان در محدودهٔ قانونی شهر جای گرفته و بسیاری نیز در خارج از محدوده در محدودهٔ استحفاظی یا حریم شهر جای گرفته‌اند که اگر چاره‌ای برای رشد ناموزون و گسیخته شهر پیدا نشود این روستاها نیز رفته‌رفته در محدودهٔ شهر قرار خواهند گرفت. همچنین، یکی از ویژگی‌های حاشیهٔ کلان‌شهر مشهد عدم جایگاه قانونی در نظام سلسله‌مراتب سکونتگاهی کشور و فقدان متولی است. نتیجهٔ چنین شرایطی چندگانگی مدیریتی است، بدین مفهوم که هر دستگاه به فراخور مشی و سیاست‌های بخشی وزارتخانه متبوع خویش عمل می‌کند، لذا بنا بر ماهیت حاشیهٔ شهر مشهد که نه شهر است و نه روستا، مدیریت شهری کلان‌شهر مشهد نمی‌تواند آن را اداره کند. از سوی دیگر مدیریت روستایی نیز به‌تنهایی توان ادارهٔ آن را ندارد، چراکه مراکز جمعیتی حاشیهٔ شهر به‌ویژه حاشیهٔ بلافصل آن مختصات روستا را ندارد. بنابراین، ادارهٔ کلان‌شهر مشهد در گرو تغییر نگرش در مدیریت و الگوهای مدیریتی معمول و متعارف است.

نتایج حاکی از آن است که بین وضعیت اجتماعی و روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی در سه نوع سکونتگاه‌های روستایی تفاوت معنادار وجود دارد. روستاهای ادغام نشده در وضعیت اجتماعی و روستاهای ادغام‌شده در روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی- فضایی بالاترین نمره را کسب نموده‌اند. بدین ترتیب بیشترین معایب ادغام سکونتگاه‌های

روستایی در شهر، در بُعد مسائل اجتماعی و فرهنگی بوده است و بیشترین مزایای ادغام از نقطه نظر روابط عملکردی و ویژگی‌های کالبدی بوده است. پیامد کلی این دگرگونی‌ها که سبب تغییرات همه‌جانبه در بافت کالبدی و ساختار اجتماعی-اقتصادی شده است، حاکی از این است که سکونتگاه‌های روستایی پیرامون درمجموع از شرایط مطلوبی برخوردار نبوده و رشد ناموزون کلان‌شهر مشهد هر روز باعث ادغام تدریجی سکونتگاه‌های روستایی پیرامون گردیده است. بنابراین، بدون افزایش و ایجاد میزان دسترسی بیشتر به منابع و امکانات شهری و بهبود کیفیت زندگی در نواحی پیرامون، پیچیدگی‌ها و معضلات این مناطق مرتباً وخیم‌تر می‌شود. درمجموع، بنا بر مطالعات انجام‌شده استدلال می‌شود که با این رشد شتابان، علاوه بر گسترش بی‌رویهٔ کلان‌شهر مشهد و ادغام سکونتگاه‌های روستایی پیرامون، مساحت قابل‌ملاحظه‌ای از اراضی حاصلخیز ناحیه به کاربری‌های شهری و خدماتی تبدیل شود. پرواضح است این امر می‌تواند صدمات و خسارات جبران‌ناپذیری بر پایداری شهری وارد سازد. ازاین‌رو لازم است با بهره‌گیری از مطالعات فیزیکی، اجتماعی و اقتصادی و توجه به زیر ساختارها و امکانات توسعه‌ای در این نواحی، با اتخاذ رویکردهای جدید برنامه‌ریزی و با بسترسازی مناسب و بهبود ساختار فیزیکی و عدالت اجتماعی، زمینهٔ توسعهٔ همه‌جانبه و دستیابی به پایداری بیشتر سکونتگاه‌های پیرامون را فراهم نمود.

سرانجام بر اساس مطالعات انجام شده در نواحی پیرامونی شهرهای بزرگ و کلان شهرها، از جمله مشهد که سکونتگاه‌های روستایی در طول دهه‌های اخیر به دلایل عدیده‌ای دستخوش تحولات و تغییرات بی سابقه ای شده‌اند، ایجاد و تقویت شهرهای میانی و دسترسی بیشتر به جاذبه‌های محیطی، به طور قابل ملاحظه‌ای باعث کاهش و کم شدن شکاف بین کلان شهرها و سکونتگاه‌های روستایی پیرامونی می‌شود. نمونهٔ این گونه از شهرهای میانی در محدودهٔ مورد مطالعه، می‌توان با بررسی و اخذ مجوزهای تقسیمات کشوری و لحاظ نمودن ضوابط مربوطه در دهستان تبادکان، محدودهٔ روستاهای دهرود، همت‌آباد و گرجی سفلی، را که اخیراً با احداث واحدهای مسکن مهر در آن ناحیه به شهر مهرگان نیز مرسوم شده و همچنین در دهستان طوس در محدودهٔ روستای کاظم آباد (مرکز دهستان) وروستاهای پیرامونش، با تبدیل

به شهر میانی و تقویت امکانات و خدمات‌رسانی به سکونتگاه‌های روستایی اطـراف پیشـنهاد نمود که تا حدودی باعث کاهش سیل شدید مهاجرت به کلان‌شهر مشهد خواهند شد.

کتاب‌نامه

۱. آمارنامهٔ شهرداری مشهد. (۱۳۹۲). بازبینی‌شده در ۵ خرداد ۱۳۹٤.

۲. رضوانی، م. (۱۳۸٤). *گردشگری خانه‌های دوم و اثرات آن بر نواحی روستایی. مورد: نواحی روستایی شمال تهران*.پژوهش‌های جغرافیا ٥٤، ۱۲۲-۱۰۹.

۳. رهنما، م؛ عباس زاده، غ. (۱۳۸٦). *اصول، مبانی و مـدل‌های سـنجش فـرم کالبـدی شـهر*. مشـهد: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

٤. سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور. (۱۳۸۷). *دانش‌نامهٔ مدیریت شهری و روستایی*. تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.

۵. سعیدی، ع. (۱۳۷۷). *مبانی جغرافیای روستایی*. تهران: انتشارات سمت.

٦. سعیدی، ع. (۱۳۹۰). پویش ساختاری-کارکردی رویکردی نظام وار در مطالعات مکانی- فضایی. *فصل‌نامهٔ جغرافیا*، ۲۹، ۱۸-۱.

۷. سعیدی، ع. (۱۳۹۰). *روابط و پیوندهای روستایی _شهری در ایران*. تهران: نشر مهر مینو.

۸. سعیدی، ع. (۱۳۹۱). پویش ساختاری - کارکردی، رویکردی بی‌بدیل در برنامه‌ریزی فضایی. *فصل‌نامهٔ اقتصاد فضا و برنامه‌ریزی روستایی*، ۱ (۱) ، ۱۵-۱.

۹. سعیدی، ع؛ محبی، ع؛ جندقیان بیگدلی، س. (۱۳۹٤). وارسی پویش ساختاری- کارکردی در مطالعات منطقه‌ای. *فصل‌نامهٔ انجمن جغرافیای ایران*، ۱۳(٤٤)، ۱۱.

۱۰. شایان، ح؛ هادیزاده بزاز، م. (۱۳۸۹). تحلیلی بر ضرورت ساماندهی روستاهای حریم کلان‌شهرها با تأکید بر کلان- شهر مشهد، *مجموعه مقالات اولین همایش ملی جغرافیا و برنامه‌ریزی توسعهٔ روستایی*. تهران، مرداد ماه ۱۳۹۸، صص ۱۳-۱۲.

۱۱. طالشی، م؛ امیرفخریان، م. (۱۳۹۰). ناپایداری سـکونتگاه‌های روسـتایی و آیندهٔحاشـیه نشـینی در خراسان رضوی. *جغرافیا*،۹(۲۹)، ۱۰۷-۸۳.

۱۲. عارف زاده، م. (۱۳۷۹)، *روند توسعهٔ شهر مشهد و اثرات آن بر اکولوژی شهر*، (رسالهٔ منتشرنشـدهٔ دکتری جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری)، دانشگاه تهران، ایران.

۱۳. غمامی، م. (۱۳۷۷). طرح جامع مشهد. *نشریهٔ آبادی*، (جلد ۳).

۱٤. مرکزآمارایران. (۱۳۹۰). نتایج عمومی سرشماری ۱۳۹۰ استان خراسان. تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.
۱۵. مرکزآمارایران. (۱۳۹۵). نتایج عمومی سرشماری ۱۳۹۵ استان خراسان. تهران: سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران.
۱٦. نگهبان مروی، م. (۱۳۸۱). *شهرهای جدید و نقش آن‌ها در تمرکززدایی از مادرشهرها (نمونهٔ موردی: شهر جدید گلبهار)*. (پایان‌نامهٔ منتشرنشدهٔ کارشناسی ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری)، دانشگاه سیستان و بلوچستان، ایران.
۱۷. یاری حصار، ا. (۱۳۹۰). *هویت روستایی کلان شهر تهران*. تهران: به نشر.

18. Abramson, M., &Kamensky, J. (2002).*Manging for Results 2002*. New York, NY: Rowman and Littlefield.
19. Anas, A., & Xu, R. (1999). Congestion, land use, and job dispersion: A general equilibrium model. *Journal of Urban Economics*, *45*(3), 451-473.
20. Bulanda-Jansen, A. (2019, February). Evolution of the metropolitan area of Shenzhen; analysis: From theory to selected examples. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 471, p. 112058). Bristol, England: IOP.
21. Deng, X., Huang, J., Rozelle, S., & Uchida, E. (2008). Growth, population and industrialization, and urban land expansion of China. *Journal of Urban Economics*, *63*(1), 96-115.
22. Doygun, H. (2005). Urban development in Adana, Turkey, and its environmental consequences. *International Journal of Environmental*
23. Garcia-López, M. À. (2010). Population suburbanization in Barcelona, 1991–2005: Is its spatial structure changing?. *Journal of Housing Economics*, *19*(2), 119-132.
24. Gwiazdzinska-Goraj, M., &Ezierska-Thole, A. (2013). Functional Changes of the Rural Areas in Poland. Case Study: Warmińs-ko-MazurskieVoivodeship. *Journal of settlements and Spatial Planning*, *4*(1), 53-58.
25. Hao, P., Sliuzas, R., &Geertman, S. (2011). The development and redevelopment of urban villages in Shenzhen. *Habitat International*, *35*(2), 214-224.
26. Tian, G., Qiao, Z., & Gao, X. (2014). Rural settlement land dynamic modes and policy implications in Beijing metropolitan region, China. *Habitat International*, *44*, 237-246.